

EESTI KÜLADE JA TALUDE AJALOO UURIMISEST¹

FRED PUSS, FRED@ISIK.EE

Eesti küladest võib rääkida alates I aastatuhande teisest poolest. Külade võrk kujunes välja 13. sajandiks. Sellest ajast on pärit ka esimesed kirjalikud allikad – Läti Henriku kroonika ja Taani hindamisraamat. Küla täpset asutamisaega pole enamasti võimalik kindlaks teha, vaid arheoloogiliste leidude abil võib mingil määral asustuse algust dateerida. Külad tekkisid enamasti ühest talust jagunemiste teel, kuid võimalik on ka variant, kus mitme talu maad pandi kokku ning siis jagati teisel moel ära.

Külal oli kolm tunnust – ta oli hoonete kogum, tal oli ühine territoorium ehk külasaras ning tal oli olemas külakogukond. Ühine territoorium ehk külasaras koosnes põllumaast, võsa- või metsapõllutükkidest, heinamaast, metsast. Mets ja karjamaa olid ühiskasutuses, kogu küla võis teha metsas puid. Kõikidel kogukonna liikmetel oli sarase territooriumil õigus teha põldu. Kui oli tugev talu, kus oli palju mehi, siis nad harisid külast kaugemal maid ning tegid metsapõllud. Sellisel moel tekkis juurde üksik- ehk hajatalusid. Kui pärijaid oli palju, siis asus mõni noorematest vendadest sinna elama. Hajatalu võis asuda ka külasarase territooriumil. Tihti oli hajatalu kirjutatud allikas küla alla, seepärast on neid raske eristada. Ükskord on sama hajatalu allikates ühe küla, teinekord teise küla all, kuigi ta kohta ei vahetanud.

Küla ei saanud tollal kasvada, sest maad olid jagatud ja valitsev oli üleribasus. Kogu küla põld oli jagatud mitmesse suuremasse ossa ja iga osa omakorda tükkideks (ribadeks). Eesmärk oli nähtavasti võrdsustamine, kuna maad olid erineva kvaliteediga. Mõnes kohas oli näiteks öökülmad või kevadised üleujutused. Selline võimalus, et mõne talu kogu vilikaldus, oli selles süsteemis haruldasem. See oli ka külale kergem, kuna muidu oleks pidanud küla aitama sellel talul talve üle elada. Selline põldude jaotus oli tavaline kuni talumaade kruntimiseni 19. sajandi teiselt poolt. Ühel talul võis olla umbes 20 ja rohkemgi põllutükki. Rahvatraditsioonis on ette heidetud, et sellisel puhul pidi tööd tegema korraga, muidu jäädi oma osast ilma, sest kärmemad korjasid saagi eest ära. Külakogukond korraldas kogu küla elu, majandusasju, kuid ka perede vahelisi küsimusi. Suhtles ka teiste kogukondadega heinamaade kasutamise küsimuses jne.

Liivimaal (Lõuna-Eestis) algavad maarevisjonid – allikad, kus on kirjas talud ning nende peremehed ja andmed talude suuruse ja koormiste kohta – 1582. aastast. Eestimaal (Põhja-Eestis) on säilinud ka varasemaid, näiteks Harju- ja Järvemaal 1564. aastast, osade Läänemaa piirkondade kohta ka 16. sajandi I poolest. Mõningaid üksikuid leidub veelgi varasemast ajast, kuid need hõlmavad väikseid piirkondi. Revisjone korraldati üldiselt iga mõnekümne aasta järel, kuid omavahel taluperemeeste andmeid reeglina siduda ei saa (st ei saa kindlaks teha, kas uus peremees oli eelmise poeg või oli sinna tallu mujalt sisse tulnud). Massilisemalt koostati maarevisjone 1720. aastatest nii Eesti- kui ka Liivimaal.

Peale maarevisjonide on võimalik kasutada ka kaarte, mida leidub paljude piirkondade kohta juba 17. sajandi teiselt poolt ning millel endil või nendega koos kirja pandud kirjeldusraamatutel on enamasti kirjas ka talude loetelud. 18. sajandist on aga kaarte väga vähe, sajandi lõpust on Saaremaalt maade reguleerimistöde ajal koostatud kaardid.

1782. aastast alates on revisjonimaterjal säilinud hingeloendite näol. Esimeste hingeloendite puhul on veel täpselt kirjas, kuidas küla välja nägi – vabadikud jne. Kuid

¹ Kohati on kasutatud on Ülle Tarkiaise loengu “Küla ajaloo uurimisest” (Eesti Ajalooarhiivis, 19.05.2005) konspekteritud teksti.

viimased kolm hingeloendit (1834-1858) talude osas toimunud muutusi tihti ei kajasta ning uued inimesed on lihtsalt pandud vanade talude alla. Näiteks kui mõisapiirkonda on tulnud inimesi juurde, siis on nad kõik viimase talu alla kirjutatud. Kohati on hingeloendid täiesti ümber struktureeritud, ühtekokku on kirjutatud näiteks kõik ühe perekonnanimega inimesed või on eristatud numbritega (talude nimesid tihti, eriti Põhja-Eestis, kirjas enam polegi) pered, mitte aga talud vmt. Sellisel juhul on tegu arvestustaludega ning need ei kajasta realselt inimeste koos elamist ja talu majandamist. Oma aruandes oleme sel puhul vajadusel kasutanud terminit pere.

Samuti tuleb arvesse võtta, et pärast talupoegade isiklikku vabastamist (Eestimaal 1816, Liivimaal 1819) ei kajasta hingeloendid enam alati tegelikku elukohta. Peremees ja sulased elasid küll vastavas talus, kuid "staatusest" inimesed võisid elada mujal taludes või hoopis töötada mõnes linnas või vabrikus. Sel juhul on tegemist fiktiivse rahvastikuga talus ning reaalselt elanikkonda peab uurima kõrvutamisel kirikuraamatutega. See võib olla olenevalt piirkonnast üsna ajamahukas või kohati ka võimatu (kui kirikuraamatutest on säilinud vaid meetrikuraamatud ning kui sinna ei pandud elukohana kirja talunimesid, vaid mõisa või küla nimi).

Kaardimaterjal on sellest ajast rikkalik, 19. sajandi esimesel poolel viidi läbi mitmel pool maade mõõtmine. Paljudes kohtades ei olnud enam väiksemaid ribasid, vaid pikad nõõrimaad. Võsamaade arvelt laiendati põlde.

Talude kruntimõõtmine on tähtis just külade uurimise seisukohalt. Tihti küla uurija ei tea algul, et küla on olnud krunditud, vaid on öeldud, et see on põline talu. Kaardi järgi aga nähtub, et tegemist on alles kruntimisjärgse talukohaga. Kruntimine on seotud ka välja ostmisega, tavaliselt krunditi talu ära enne välja ostmist. Mõnedes kohtades on jäänud küll küla kruntimata (näiteks Laiusel Lõpe küla krunditi alles 1940. aastatel), kuid seda juhtus harva, tihemini kroonumõisades. Kruntimine põhjustas väga suuri muudatusi. Talud ühe küla piires hajutati, majad viidi tihti koos elanikega teise kohta, kus nende maad asusid. Tekkis ka uusi talusid. Küla sarase saab tolle aja kaartidelt kätte, kuid heinamaad võisid veel olla mitmekümne kilomeetri kaugusel ning need kaartidel alati ei kajastu. Seega talude asukohad tollal muutusid ning praegused talukohad on enamasti kruntimisjärgsed. Talusid tihti ka jagati, ühest suuremast tekkis mitu väiksemat talu ning seetõttu võib olla üsna aeganõudev uurida, milline mitmest samanimelisest on kõige vanem, n-ö algtal.

Talude päriseks ostmine algas 1820. aastatel, kuid oli massilisem 19. sajandi teisel poolel, mõnes piirkonnas ka 20. sajandi algul. Päriseks ostmiseni oli tegemist renditaludega, mille eest maksti mõisale algul teorenti, selle kaotamisel 1868. aastast raharenti. Osad talud maksid raharenti juba ka varem. Päriseks oli ostetud enne maareformi 51 640 talu keskmise pindalaga 34,1 ha. Kõige vähem oli päriseks ostetud kohti Virumaal (29%), kõige rohkem Saaremaal (55%). Rendikohtadena olid enne maareformi talupoegade käes 23 023 talu keskmise pindalaga 24,2 ha ehk kokku 31,1% taludest.

1919. a maareformiga võõrandati Eestis 1065 mõisa vm maavalduse (pankade, kirikute, seisuslike asutuste) maad. Maad jagati aegamööda 56 239 uueks asundustaluks. Põhiosa maadest jagati 1919.-1923. a. 28,3% võõrandatud maast kasutati asundustalude rajamiseks ning senistele taludele juurdelõigete jaoks. 23,7% jäeti mõisamaade rentnikele ning 48% anti metsapeavalitsusele. 26,3% asundustaludest läks algselt peremehelt teistesse kätte. Lisaks võimaldati alates 1927. aastast endiste mõisade 23 023 rendikohta rentnikele soodsalt ära osta.

Tekkis ulatuslik väikeomanike kiht ning maareformi otseseks tõukejõuks olnud terav maanälg sai suuremas osas rahuldatud. Maareform vähendas oluliselt maata rahva osakaalu ning ka võimalikke sotsiaalseid pingeid pärast I maailmasõda. Eesti talu keskmine suurus oli 23 ha, rajatud asundustalude keskmiseks suuruseks kujunes 16,4 hektarit.

Soovitame lugeda:

- A. H. Tammsaare. **Tõde ja õigus**. I köide. 19. sajandi II poole taluelu briljantne kujutamine.
- **Eesti talu**. Koguteos sõnas ja pildis. Lund, 1959. 200 lk. Populaarne ülevaade läbi aegade – hoonetest, talutöödest, kommetest. 60 lk teksti, 140 lk fotosid (peamiselt iseseisvusajast).
- **Eesti talurahva ajalugu**. Tallinn, 1992. 656 lk. Teaduslik käsitlus talurahva vaimsest ja füüsilisest kultuurist, asustuse kujunemisest, suhetest mõisaga jne 13.-19. sajandini.
- **Eesti rahvakultuuri leksikon**. Tallinn, 1995, 2000², 2007³. 400 (413², 446³) lk. Entsüklopeediline teatmeteos märksõnade kaupa.
- **Eesti rahvakultuur**. Koostajad Elle Vunder, Ants Viires. Tallinn, 1998, 2008². 676 (600²) lk.
- A. Ratt. **Mõnda maaviljeluse arengust Eestis läbi aegade**. Tallinn, 1985. 269 lk. Kõrgkooli õpikuna mõeldud käsitlus põllumajandusmaa kasutamisest, majanduslikust ja tehnilisest arengust (töödest ja töövahenditest), maaviljeluskultuuridest.
- Ülle Liitoja-Tarkiainen. **Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil**. Tartu, 2000. 279 lk. Doktoritöö asustuse kujunemisest, paiknemisest ja rahvastikust.